

УДК 336.02:94(470):334.732.2

А.О. Пантелеймоненко, проф., д-р екон. наук

ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Податкова політика уряду Російської імперії щодо кредитно-кооперативних організацій (друга половина XIX – початок XX ст.)

Зроблено акцент на особливості кооперативів як організацій з неприбутковою природою. Розглянуто сутність державної податкової політики Російської імперії щодо кредитних та ощадно-позичкових товариств другої половини XIX – початку XX ст. Підкреслено важливу роль податкових пільг для становлення і розвитку вітчизняного кредитно-кооперативного руху.

податки, податкова політика, кредитні товариства, ощадно-позичкові товариства, установи дрібного кредиту, промисловий збір, гербовий збір

Постановка проблеми. Дискусії щодо оподаткування без перебільшення можна назвати центральною темою, коли мова йде про діяльність сучасних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та організацій системи споживчої кооперації України. Вже майже півтора десятиліття провідники ідеї надання неприбуткового статусу названим видам кооперативів звертають увагу владних структур усіх рівнів на соціальну місію кооперативних організацій, які є унікальної формою самопомоги громадян. Оцінюючи загальну ситуацію що склалася навколо цього складного питання можна сказати, що проблема кооперативної неприбутковості базується на двох закономірних, і при цьому різновекторних аргументах. Цілком зрозуміло, що держава дбає про наповнення бюджету шляхом застосування «надійного» і перевіреного часом інструменту – податків. При цьому, абсолютно справедливою є позиція «кооператорів», які обстоюють принцип соціальної справедливості, вказуючи, що організації економічної самопомоги населення, тобто кооперативи, не мають за основну мету отримання прибутку, і тому їх необхідно звільнити від сплати відповідного податку.

Дещо інша ситуація склалася щодо кредитно-кооперативного сектору, представленого у сучасній Україні кредитними спілками. Сьогодні вони мають неприбутковий статус згідно Закону України «Про кредитні спілки» (2001 р.). Проте, і цей сектор вітчизняного кооперативного руху вже тривалий час знаходиться у процесі «виснажливої боротьби». Опоненти неприбутковості відкидають принцип об'єктивності, порівнюючи діяльність кредитних спілок до банківської. Цим вони аргументують своє неприховане бажання відмінити вищезгаданий статус. При цьому, переведення названих кооперативних організацій в одну групу з банками, рівнозначне автоматичному знищенню значної кількості невеликих кредитних спілок.

Коментуючи таку ситуацію слід зазначити, що названа проблема має історичні паралелі. Як і теперішнє покоління кооператорів їх попередники десятиліттями докладали чимало зусиль, щоб кооперативні організації, з огляду на їхню неприбуткову природу, отримали від держави життєво необхідні податкові пільги. У зв'язку з цим, слід звернути увагу на особливе значення періоду становлення кооперативного руху у Наддніпрянській Україні, що тривав у продовж другої половини XIX – початку XX

століття.

Стан вивчення проблеми. Оцінюючи загальний ступінь вивчення проблем формування вітчизняної державної податкової політики другої половини XVIII – початку XX ст., можна з упевненістю констатувати, що її основні аспекти відображені у фундаментальних працях українських вчених В.М. Орлика та В.Р. Жвалюка [4;8]. Проте, питання історико-економічного аналізу системи оподаткування кооперативів, зокрема, кредитних, що функціонували у Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст. поки що залишається по за увагою вітчизняних учених.

Мета і методика дослідження. Метою даної статті є аналіз режиму оподаткування кредитних кооперативів названого періоду для урахування його недоліків при формуванні сучасної державної податкової політики. Основним у цьому дослідженні став метод ретроспективного аналізу етапів формування і особливостей нормативно-правової бази Російської імперії, що визначала ступінь оподаткування кредитних кооперативів, а також методи аналогії, комплексного та системного підходу до оцінки наявної інформації для визначення взаємозв'язків між податковою політикою російського самодержавства та особливостями розвитку українського кредитно-кооперативного руху.

Результати дослідження. Переходячи до реалізації мети дослідження, передусім зауважимо, що економічна політика російського самодержавства у другій половині XIX ст., незважаючи на різні її оцінки з боку сучасних вчених – істориків, економістів та юристів, набула кардинальних змін. Суттєво змінилися і підходи щодо стягнення податків із суб'єктів господарювання. Вже на початку правління Олександра II порядок їх оподаткування набув нового змісту. Так, зокрема, у 1863 році було затверджене «Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов» [7], що після низки суттєвих поправок було повторно видане у 1865 році. Згідно цього документу, оподаткуванню були піддані не тільки торговельні, але і промислові підприємства (до цієї категорії входили й недержавні фінансові установи та організації).

Основною ідеєю названого Положення був поділ усіх суб'єктів господарювання на розряди (за багатьма ознаками) і встановлення до кожного розряду фіксованого розміру податку. При цьому слід зауважити, що перші кооперативні організації, у тому числі ощадно-позичкові товариства оподатковувалися на загальних умовах.

Відносно невисокий рівень оподаткування наводив уряд на ідею збільшення податкового навантаження. Зокрема, 15 січня 1885 р. за поданням Міністра фінансів Російської імперії М.Х. Бунге Державна Рада затвердила додатковий 3-відсотковий збір з товариств «на паях» (у тому числі й кооперативів – сільськогосподарських, споживчих та кредитних). Ним передбачалося, що «всякого роду торговельні підприємства і заклади, що належать акціонерним компаніям та іншого роду товариства на паях, так як і товариства повні і на вірі, а також й окремі особи, залучаються до сплати трьохпроцентного на користь казни збору з чистого їх доходу, без всякого урахування оборотів і валового доходу...» [6, с. 142, 144]. Також вводився додатковий «розкладочний збір» (прямий податок, загальна сума якого встановлюється заздалегідь державними органами для адміністративно територіальних одиниць, а потім розкладається місцевими органами між платниками податків) на гільдійські торговельні та промислові заклади.

Невдовзі після цього, у 1889 р., названий збір був поширений і на негільдійські підприємства. А в 1892 р. додатковий розкладочний збір з акціонерних підприємств та товариств «на паях» було підвищено з 3 до 5%, із гільдійських підприємств – на 25% [3].

Сформована податкова система мала нескладний і несистематичний характер, а тягар оподаткування мало узгоджувався з можливостями платників податків. Тому, Міністерство фінансів на чолі з С.Ю. Вітте почало розробку нової системи оподаткування торгово-промислової діяльності. Проект нового положення «О государственном промышленном налоге» було обговорено Державною Радою і затверджено 8 червня 1898 року. Воно почало діяти з 1899 року [3].

Названий нормативно-правовий акт суттєво змінив систему оподаткування установ дрібного кредиту, до яких належали кредитні та ощадно-позичкові товариства (каси), а також сільські, повітові і станичні банки та каси [11, с. 5]. Згадане положення знизило податковий тиск на кредитні кооперативи (кредитні та ощадно-позичкові товариства). Тепер основною при визначенні розміру оподаткування була сума отриманого прибутку. Такий крок держави був особливо важливим для маленьких товариств, основою діяльності яких був принцип кооперативної взаємодопомоги.

З метою конкретизації вищесказаного зауважимо, що Положенням від 8 червня 1898 р. «О государственном промышленном налоге» статтю 256 «Положения о пошлинах за право торговли и других промыслов» було скасовано. Натомість передбачалось, що установи дрібного кредиту з основним або пайовим капіталом, що не перевищував десяти тисяч рублів, зовсім звільнялися від сплати державного промислового податку (п. 10, ст. 5). Для тих, що мали капітал більше десяти тисяч карбованців встановлювався вказаний нижче порядок.

По-перше, при капіталі від 10 до 50 тис. крб. (3-й розряд) вони повинні були сплачували основний державний промисловий податок, вибираючи промислові свідоцтва. Його розмір встановлювався у залежності від класу місцевості, в якій знаходилася установа дрібного кредиту (від 10 до 30 крб.). При капіталі від 50 до 200 тис. крб. (2-го розряд) такі установи мали платити від 60 до 150 крб. А при капіталі понад 200 тис. крб. (1-го розряд) – 500 крб.

По-друге, додатковий державний промисловий податок стягувався з основного або пайового капіталу, відображеного у звіті товариства за попередній рік, у розмірі 15 коп. з кожної сотні карбованців капіталу (ст. 91 і 92). При цьому у сплату названого податку зараховувалася сума основного промислового податку, якщо остання була такою або більшою тієї, що вказувалася у відображеному вище розрахунку (ст. 93).

По-третє, додатковий державний промисловий податок сплачувався з чистого прибутку (ст. 98), причому установи, що отримували не більше трьох відсотків на основний або пайовий капітал, не підлягали платежу процентного збору з прибутку [11, с. 3]. А установи, що отримували більше трьох відсотків прибутку, сплачували відсотковий збір у розмірах, відображених у табл. 1.

Таблиця 1 – Шкала оподаткування для установ дрібного кредиту (відсоток до сплати з прибутку)

Розмір прибутку (в %)	Розмір податку (в %)
від 3 до 4	3
4-5	4
5-6	4 ½
6-7	5
7-8	5 ½
9-10	6
понад 10	6 + 5 % з суми чистого прибутку, якщо вона перевищує десять відсотків основного (пайового) капіталу

Джерело: Складено автором. Джерело: [11, с. 4]

Також Положення «О государственном промысловом налоге» передбачало, що особи, які входять до складу правлінь, рад і ревізійних комісій установ дрібного кредиту (у тому числі кредитних кооперативів), пайовий або основний капітал яких понад 10 тис. крб., були віднесені до категорії платників основного промислового податку. У такому випадку він стягувався з «особистих промислових занять». Розмір цього податку, «якщо розміри одержуваного зазначеними особами утримання, платні, або іншої винагороди визначені, обчислюється в 2 крб. з сотні карбованців одержуваної зазначеними особами, протягом року платні...» [11, с. 4].

Крім того, «Статутом про мита» (1893 р.) від гербового збору звільнялися «подані посадовим особам і урядовим, як судовим, так і адміністративним установам, установами дрібного кредиту прохання, оголошення, скарги, відповіді, заперечення, спростування та відгуки, а також надані разом із зазначеними паперами, за бажанням клопотальників або на вимогу закону, копії: а) самих цих паперів і б) доданих до них документів..., а також дозвільні папери по всіх операціях цих установ» [11, с. 5]. Названий документ також передбачав скасування гербового збору з розписок щодо позик, оформлених установами дрібного кредиту [11, с. 5]. Всі вказані вище пільги щодо оподаткування, що стосувалися кредитних та ощадно-позичкових товариств суттєво скорочували витрати названих кооперативних організацій і сприяли їхньому успішному розвитку.

Також слід зазначити, що політика сприяння кредитно-кооперативному рухові мала логічне продовження і на початку ХХ ст. Так, стягнення промислового збору з кредитних кооперативів було повністю припинене. Звільнення від цього основного імперського податку передбачалося «Высочайше утвержденным Положением об учреждениях мелкого кредита», затвердженим 7 червня 1904 року. У згаданому документі чітко зазначалося: «Установи дрібного кредиту... не підлягають державному промислового податку» [2, с. 670].

Крім того організації кредитної кооперації звільнялися від гербового збору щодо таких операцій: «а) письмові зносини установ дрібного кредиту і переписка про дозвіл їх відкриття з державними установами і посадовими особами; б) надання названим установам, так само як і земським установам, зобов'язань щодо позик; в) видані установами дрібного кредиту документи і посвідчення щодо вкладів і паїв і, г) підписки учасників кредитних і ощадно-позичкових товариств щодо прийняття ними відповідальності по зобов'язаннях цих товариств» [2, с. 670].

Таким чином, беручи до уваги вищесказане можна зробити цілком обґрунтований висновок, що незважаючи на те, що неприбутковий статус не згадується у жодному із згаданих державно-правових документів початку ХХ ст., вітчизняні кредитні кооперативи – кредитні та ощадно-позичкові товариства практично ним користувалися починаючи з 1904 року. Також слід підкреслити, що сприятлива податкова політика стимулювала розвиток кредитної кооперації, як у всій Російській імперії, так і у Наддніпрянській Україні зокрема. Про зростання кількості кооперативів названого виду яскраво свідчить рисунок 1. При цьому слід зауважити, що станом на 1 вересня 1919 р. лише на території Наддніпрянської України функціонувало більше 3300 кредитних кооперативів [5, с. 1125].

Віддаючи належне пільговій системі оподаткування кредитних кооперативів, що сформувалася наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., не можна залишити по за увагою податкову політику щодо інших видів тогочасної кооперації. Опрацьовані джерела дають підстави стверджувати, що далеко не всі з них мали належні пільги. З огляду на це, відомий сучасний український вчений В.М. Половець у одній із своїх праць вказує на те, що на початку ХХ ст. «незадовільний стан податкової системи особливо гостро

відчувався кооперативами» [10, с. 162]. Підтвердженням цієї тези можуть бути матеріали Першого Всеросійського з'їзду представників кооперативних закладів, що проходив у Москві протягом 16-21 квітня 1908 р. Так, зокрема, один з активних тогочасних кооператорів – К.Я. Пурін зазначив: «Не може бути досягнуто більш чи менш відчутних результатів у діяльності споживчих товариств, поки не буде змінений закон про промислове оподаткування, що має згубний вплив на розвиток цих товариств» [12, с. 67].

К-ть кооперативів

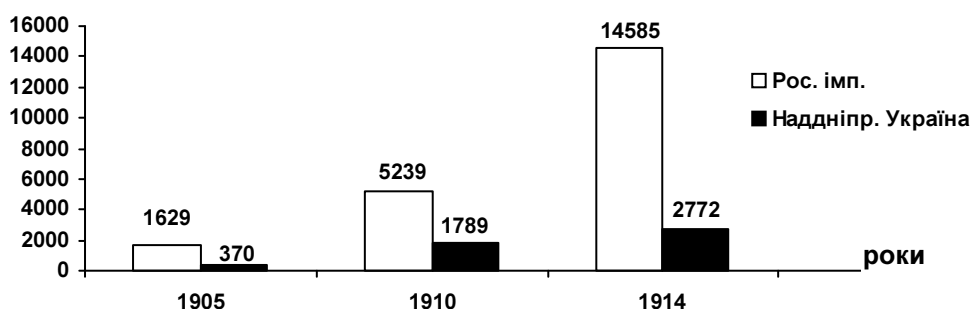

Рисунок 1 – Динаміка кількості кредитних кооперативів Російської імперії та Наддніпрянської України
Авторська розробка. Джерело: [1, с. 112-113; 9, с. 88]

Із наведеної цитати можна зробити висновок про те, що споживчі товариства, незважаючи на їх вагомe значення для розвитку тогочасного суспільства, мали загальний режим оподаткування, що поширювався на комерційні торговельні організації Російської імперії. З огляду на відсутність спеціальних публікацій, що стосуються специфіки оподаткування споживчих, а також сільськогосподарських кооперативів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., слід зауважити, що ця актуальна тема потребує глибоких самостійних досліджень.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що сучасні дискусії щодо статусу неприбутковості щодо кредитних спілок мають багаторічну історію, що бере початок з другої половини XIX століття. А здійснений науковий аналіз даної проблеми свідчить про те, що незважаючи на тривалість процесу, за період з 1895-1904 рр. державою було зроблено значний крок на зустріч економічним інтересам членів кредитних кооперативів Російської імперії. Передусім це стосується скасування промислового, а також з названих інших податків. Отримані пільги швидко обернулися значним поступом у розвитку вітчизняного кредитно-кооперативно руху, у тому числі в аграрному секторі економіки. А це у свою чергу, значною мірою сприяло вирішенню фінансових проблем міського та сільського населення. Саме цю обставину слід враховувати, сьогодні при формуванні державної податкової політики і стратегії розвитку кооперативного руху в Україні.

Список літератури

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць історико-філософської секції НТШ / Ілля Витанович. – Нью-Йорк: Поліграфічний відділ ТУК-у, 1964. – 624 с.
2. Высочайше утвержденное Положение об учреждениях мелкого кредита. Мнение Государственного Совета, Высочайше утвержденное 7 июня 1904 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание третье. – Том XXIV. – 1904. – Отделение I. – От 23838-25604 и Дополнения. – СПб, 1907. – 1257 с.

3. Государственный промысловый налог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Государственный_промысловый_налог.
4. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія [За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша] / В.Р. Жвалюк. – К.: Атака, 2001. – 176 с.
5. Кооперація // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Репринтне відтворення 1955–1984 років. – Т. 3. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – С. 1124-1125.
6. Министерство финансов 1802-1902. – Часть. 2. – СПб: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 692 с.
7. Новое законоположение о Положении о пошлинах за право торговли и других промыслов // Сборник новых законов и распоряжений Правительства высочайше утвержденных государем императором в 1862-1863 годах. СПб: Типография М.Смирновой, 1863. – 173 с.
8. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. [Відп. ред. член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт] / В.М.Орлик. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. – 631 с.
9. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика: Монографія / А.О.Пантелеймоненко. - Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347 с.
10. Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917) / В.М.Половец. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1996. – 204 с.
11. Положение 1-го июня 1895 года об учреждениях мелкого кредита и устав (примерный) кредитного товарищества. – СПб: Типография Р.Голике. – 31 с.
12. Пурин К.Я. Современное положение потребительных обществ в Прибалтийском крае / К.Я. Пурин // Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений. Труды. – М.: Издание Московского союза потребительных обществ, 1908 – 600 с.

А.Пантелеймоненко

Налоговая политика правительства Российской империи относительно кредитно-кооперативных организаций (вторая половина XIX - начало XX ст.)

Сделан акцент на особенности кооперативов как организаций с неприбыльной природой. Рассмотрена сущность государственной налоговой политики Российской империи относительно кредитных и ссудо-сберегательных товариществ второй половины XIX - начала XX вв. Подчеркнута важная роль налоговых льгот для становления и развития отечественного кредитно-кооперативного движения.

А.Panteleymonenko

Tax policy of Russian empire government in relation to credit-co-operative organizations (the late XIXth-early XXth century)

The peculiarities of cooperatives as the organizations with a non-profit nature are emphasized. The core of national tax policy of the Russian Empire, regarding credit, loan and savings associations, in the late XIXth-early XXth century is examined. The important role of tax benefits for establishing and developing the national credit-cooperative movement.

Одержано 4.10.12